

ინვესტიციები განათლებაში და განათლების როლი კონკურენტუნარიანი ადამიანისეული კაპიტალის ფორმირებაში

ნანა სულაძე
სტუ დოქტორანტი

რეზიუმე

სტატიაში მოცემულია ადამიანური კაპიტალის ფორმირების პროცესის ის თავისებურებები, რომლებიც, განათლების განვითარების ერთ – ერთი მთავარი ფაქტორია. განვიხილავთ ადამიანური კაპიტალის კონცეფციას, გამოვლენილია მისი ნიშნები, მიმოხილულია განათლების სისტემაში არსებული ვითარება და მისი როლი ადამიანისეული კაპიტალის ფორმირებაში.

მიუხედავად იმისა, რომ განვითარებულ ქვეყნებში უმნიშვნელოვანესი ყურადღება ენიჭება საგანმანათლებლო საქმიანობის მართვის თეორიისა და პრაქტიკის სხვადასხვა ასპექტებს, საქართველოში საგანმანათლებლო დანესებულებების ეფექტიანი მმართველობითი კონცეფციის შემუშავება ჯერ-ჯერობით განვითარებად ეტაპზეა. “ადამიანური კაპიტალის” კონცეფცია მეცნიერებაში შევიდა XX საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში. დასავლურ ეკონომიკურ ლიტერატურაში ამ კონცეფციის ინტერესის გაჩენის ორი ძირითადი მიზეზი არსებობს. პირველ რიგში, ეს არის თანამედროვე მეცნიერების განვითარების ზოგადი კანონზომიერება, რომელიც გამოიხატება მეცნიერების კვლევის კონცენტრაციაზე ადამიანის პრობლემები შესახებ. მეორეც, ეს იმ ფაქტის აღიარებაა, რომ ადამიანის შემოქმედებითი პოტენციალის გააქტიურება, მაღალკვალიფიციური სამუშაო ძალის ჩამოყალიბება ყველაზე ეფექტური გზაა ნებისმიერი ქვეყნის ეკონომიკური ზრდის მისაღწევად.

საკვანძო სიტყვები: ადამიანური კაპიტალი, ადამიანური პოტენციალი, განათლება, საგანმანათლებლო კაპიტალი, კონკურენტუნარიანობა, ცოდნის ეკონომიკა.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены особенности процесса формирования человеческого капитала, который является одним из ключевых факторов развития образования. Мы обсудим понятие человеческого капитала, определим его особенности, рассмотрим текущую ситуацию в системе образования и ее роль в формировании человеческого капитала.

Хотя различные аспекты теории и практики управления образованием в развитых странах имеют большое значение, разработка концепции эф-

фективного управления образовательными учреждениями в Грузии все еще находится в стадии разработки. Понятие «человеческий капитал» было введено в науку в начале 1960-х годов. Существует две основные причины этой концепции интереса к западной экономической литературе. Прежде всего, это общий порядок развития современной науки, который выражает концентрацию научных исследований на проблемах человека. Во-вторых, это признание того, что активизация своего творческого потенциала, создание высококвалифицированной рабочей силы является наиболее эффективным способом достижения экономического роста в любой стране.

Ключевые слова: человеческий капитал, человеческий потенциал, образование, образовательный капитал, конкурентоспособность, экономика знаний.

* * * *

ადამიანური კაპიტალი ადამიანის მიერ ინვესტიციების შედეგად დაგროვილი ფიზიკური ჯანმრთელობის, ცოდნის, უნარების, შესაძლებლობებისა და მოტივაციების გარკვეული მარაგია, რომელიც გამოიყენება შრომის ამა თუ იმ სფეროში მოხმარებისათვის და მოაქვს შემოსავლები როგორც დასაქმებულისათვის, ასევე დამსაქმებლისათვის¹. ადამიანური კაპიტალის კონცეფცია შემუშავებულ იქნა XX საუკუნის 60-იან წლებში. ეკონომისტმა ტ. შულცმა პირველად გამოიყენა ტერმინი „ადამიან-კაპიტალი“, რომელშიც გულისხმობდა ადამიანში ინვესტიციების ერთობლიობას, რაც ამაღლებს მის შრომისუნარიანობას². შულცის იდეები განავითარეს ე.წ. “ჩიკაგოს სკოლის” წარმომადგენლებმა (გ. ბეკერი, პ. ბოვენი, ე. შანსენი), რომლებმაც ჩამოაყალიბეს ადამიანური კაპიტალის კონცეფციის ძირითადი დებულებები. ნობელის პრემიის ლაურეატის გ. ბეკერის მიხედვით, „ადამიან-კაპიტალი წარმოადგენს ადამიანის თანდაყოლილი შესაძლებლობე-

1 Campbell R. McConnell, Stanley L. Brue, Sean M. Flynn. Economics: Principles, Problems, and Policies. McGraw-Hill Education. 19th edition. 2011

2 Schultz, T. Investment in Human Capital, The American Economic Review, 1961 51 (1), 1-17

ბის, შექმნილი უნარების, ცოდნის და მოტივაციების ერთობლიობას, რომლებიც გამოიყენება საქონლისა და მომსახურების წარმოებისათვის და წარმოადგენს ადამიანისა და საზოგადოების შემოსავლის წყაროს³.

კემბრიჯის სკოლისა და ნეოკლასიკური სკოლის ერთ-ერთი დამაარსებელი, ა. მარშალი უშუალოდ უკავშირებს სიმდიდრის დაგროვებას ადამიანის განვითარებასთან: "სიმდიდრის წარმოება არის ადამიანის სიცოცხლის შენარჩუნება, მისი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება და მისი განვითარება - ფიზიკური, გონებრივი და იმპლიციდური. მაგრამ თავად ადამიანი არის სიმდიდრის წარმოების მთავარი საშუალება და ის ასევე ემსახურება სიმდიდრის საბოლოო მიზანს ...⁴". ადამიანები წარმოადგენენ ორგანიზაციის მნიშვნელოვან რესურსს, ისინი განსაზღვრავენ კომპანიის სამომავლო სტრატეგიას, თვით სტრატეგიების რეალიზაცია ხდება ადამიანების მიერ. ორგანიზაციის მიერ შერჩეული სტრატეგიის წარმატება დამოკიდებულია არა მარტო წარსულში მიღებულ გადაწყვეტილებებზე, არამედ ორგანიზაციაში დასაქმებული ადამიანების მიერ ამ გადაწყვეტილებების ეფექტიან რეალიზაციაზე. ღირებულებათა შექმნაში სწრაფად იზრდება ადამიანური რესურსების როგორც არამატერიალური აქტივების როლი. სახელდობრ, ეს არამატერიალური აქტივები დღეისათვის წარმოადგენს ქვეყნის ღირებულების შექმნის გადამწყვეტ ფაქტორს. დღეისათვის კომპანიების აქციების ღირებულებას მეტწილად განსაზღვრავს სანარმოს ინტელექტუალური, ადამიანური და სტრუქტურული კაპიტალი, ე.ი. კაპიტალი, რომელიც უზრუნველყოფს მის უნარს შექმნას ახალი ღირებულება მსოფლიოში დაგროვილი სანარმოო სიმძლავრეების დახმარებით. თანამედროვე დასაქმებულის შრომის გონებრივი ხასიათი ცვლის მის მდგომარეობას - დაქირავებული მომუშავეის პოზიციიდან, ინტელექტუალური კაპიტალის ინვესტორის პოზიციით. ინტელექტუალური კაპიტალის განმანსხვავებელი თავისებურებაა მისი ყველგან არსებობა და მრავალმხრივობა. ინტელექტუალური კაპიტალი აღწევს ნებისმიერი სანარმოს როგორც მატერიალურ, ასევე ფინანსურ და შრომით სფეროში. ასეთ ვითარებაში ინტელექტუალური კაპიტალის მფლობელის როლი ბიზნესში, საკმაოდ დიდია. დღეს ისინი სხვადასხვაგვარად მოიხსენიებიან - როგორც ინტელექტუალური თანამშრომლები (Knowledge workers), მაღალკვალიფიცირებული სპეციალისტები, მეც-

ნიერები ან მეცნიერ-თანამშრომლები, „ოქროს საყელოები“. თუმცა, როგორც არ უნდა უნოდონ მათ, ისინი აღარ არიან სანარმოს არა უბრალო თანამშრომლები, არამედ მენარმეები და ინვესტორები არიან. მაღალი პროფესიონალიზმი და ცოდნა მათ საშუალებას აძლევს, ერთი მხრივ, განახორციელონ პროფესიული საქმიანობა წარმოების პროცესში, მეორე მხრივ კი მონაწილეობა მიიღონ სანარმოს მართვასა და მფლობელობაში. ისინი ერთდროულად ახერხებენ იყვინენ დაქირავებულები და განახორციელონ საკუთარი სამენარმეო საქმიანობა. დასავლეთში საკმაოდ გავრცელებულია, ე.წ. ადამიანური კაპიტალის თეორია. ამ თეორიის მიხედვით, მომუშავეთა ცოდნა და კვალიფიკაცია მიჩნეულია თვით მათ კუთვნილებად, რომელსაც მოაქვს შემოსავალი; ამ ცოდნისა და ჩვევების მიღებაზე დროისა და ხარჯების დანახარჯები მიჩნეულია ინვესტიციებად. ამჟამად ადამიანურ კაპიტალში დაბანდებთანა აღრიცხვის ორი სახის მოდელი არსებობს; აქტივების მოდელი, როცა ხდება ადამიანურ კაპიტალში დანახარჯების აღრიცხვა და სარგებლიანობის მოდელი, როცა ხდება ასეთი დანახარჯების ეფექტიანობის შეფასება. ადამიანური რესურსების განვითარებაში დაბანდებული კაპიტალი ერთერთი ძვირად ღირებული ინვესტიციაა, მაგრამ, როგორც მსოფლიოს მოწინავე ქვეყნების გამოცდილება ადასტურებს, ეს, ამავდროულად, ყველაზე ეფექტიანი, მომგებიანი ინვესტიციაა. რასაკვირველია, ადამიანური რესურსების განვითარებაში დაბანდებული კაპიტალის ეფექტიანობა შედარებით ადვილად და კონკრეტულად შეიძლება შეფასდეს საქმიანობის ისეთ სფეროებში (უპირველესად წარმოებაში, ასევე მომსახურების სფეროში), სადაც შრომის ეფექტიანობა მისი უშუალო შედეგებით და კონკრეტული რაოდენობრივი და ხარისხობრივი პარამეტრებით განისაზღვრება. ამრიგად, ადამიანური კაპიტალის ერთეულს წარმოადგენს არა თავად სპეციალისტი, არამედ მისი ცოდნა, უნარები. პიროვნების შესაძლებლობები და ცოდნა აღიარებულია, როგორც კაპიტალის განსაკუთრებული ფორმა იმის საფუძველზე, რომ ის არის პირადი აქტივი, პირის სიმდიდრე - მომავალში უზრუნველყოფს უფრო მეტი შემოსავალი: მათ აგრეთვე შეუძლიათ ხელფასის სახით არა მხოლოდ ფულადი შემოსავლის შემოტანა, არამედ ფსიქოლოგიური კმაყოფილების მიწოდებაც - აქვთ დაგროვების უნარი. უნდა აღინიშნოს, რომ ადამიანური კაპიტალი ყალიბდება მთელი ცხოვრების განმავლობაში, სხვადასხვა სოციალურ-დემოგრაფიული, ეკონომიკური, ინსტიტუციური და სხვ. ფაქტორების ზეგავლენის ხარჯზე.

დღეს განათლება ხდება ქვეყნის ეკონომიკური ზრდის ერთ - ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი. პაპი

3 Becker G. Human Capital, 2nd edn. Columbia University Press, New York, 1964

4 Маршалл А. Принципы политической экономии. - М.: Прогресс, 1983. с.416

იოანე პავლე II თავის ერთ-ერთ ნაშრომში წერდა: "ერთ დროს ნარმოების გადამწყვეტი ფაქტორი მინა იყო, შემდეგ კაპიტალი... დღეს გადამწყვეტი ფაქტორი თავად ადამიანია და მისი ცოდნაა..."⁵. საერთო ევროპულ საგანმანათლებლო სივრცეში შესვლისკენ საქართველოს სწრაფვამ, ქვეყნის შიდა საგანმანათლებლო პოლიტიკამ განაპირობა განათლების სისტემისადმი დამოკიდებულების შეცვლა, რაც გამოიხატა, სხვა საკითხებთან ერთად, ცოდნის მაძიებელი ადამიანების შესაძლო სტრატეგიების ფოკუსირებაზე, მათ მოტივაციასა და ხელმისაწვდომ რესურსებზე. დღეს განათლება ადამიანურ კაპიტალში ინვესტირების მთავარი მიმართულებაა, რამდენადაც ის მოითხოვს დროისა და ფინანსების საკმაოდ მაღალ დანახარჯებს. თანხების ჩადებისას განათლებაში, მოსწავლეები და მათი მშობლები, როგორც გ. ც. ბეკერი აღნიშნავდა, ელოდებიან მოსალოდნელ უკუგებას ალტერნატიული საინვესტიციო სარგებელის სახით (საბანკო დეპოზიტების პროცენტი, დივიდენდები ფასიანი ქაღალდებიდან და ა.შ.)⁶. განათლების აქტუალობა და როლი ადამიანის პოტენციალის ეფექტურ განვითარებაში ასევე დასტურდება იმით, რომ ამჟამად ეს კონკრეტული კომპონენტი ითვლება ინვესტირების ერთ - ერთ ყველაზე მომგებიან ტიპად. მეცნიერთა უმეტესობის აზრით, ადამიანურ კაპიტალში ინვესტირებაში ყველაზე მნიშვნელოვანია ინვესტიციები ჯანმრთელობისა და განათლების სფეროში⁷. ადამიანური კაპიტალის თეორიის წყალობით, დღეს ინვესტიციები განათლებაში განიხილება, როგორც ეკონომიკური ზრდის წყარო, არანაკლებ მნიშვნელოვანი, ვიდრე ჩვეულებრივი ინვესტიციები. ადამიანური კაპიტალი არა მხოლოდ ახალი ცოდნის მატარებელია, არამედ მისი შემქმნელიც - სამეცნიერო და ტექნოლოგიური პროგრესის მამოძრავებელი ძალაა. მეცნიერების განვითარების შედეგები მოიცავს არა მხოლოდ შექმნილ ინტელექტუალურ პროდუქტებს, რომელთა საფუძველზეც შემდეგ ჩნდება ახალი ტექნოლოგიები და მომსახურება, არამედ თვით ამ პროცესში მონაწილეთა ტრანსფორმაცია, რომლებიც ხდებიან ახალი ცოდნისა და თვისებების მატარებლები. ზოგადი განათლების, ტრენინგის და ჯანმრთელობის ხარჯები აღარ განიხილება არაპ-

როდუქტიულ ხარჯებში. კაპიტალი განათლებაში ხასიათდება იგივე მახასიათებლებით, როგორც ნებისმიერი სხვა ტიპის კაპიტალი. ამასთან, ეკონომიკური კაპიტალისგან განსხვავებით, ეკონომიკური საგანმანათლებლო კაპიტალი არ გულისხმობს რაოდენობრივ შემცირებას და ამორტიზაციას, მაგრამ წარმოადგენს მისი განვითარების გაგრძელებას ცოდნისა და გამოცდილების გამდიდრების გზით, მათ შორის ფორმალური და არაფორმალური სწავლის გზით. ცოდნის შეფერხების და უნარების დაკარგვის შემთხვევაში, საგანმანათლებლო კაპიტალის მორალური ცვეთა ხდება. განათლების როლი საზოგადოების განვითარებაში და სახელმწიფოს კეთილდღეობის უზრუნველსაყოფაში შეუფასებელია, რამდენადაც სწორედ საზოგადოების განათლების დონეზეა დამოკიდებული სახელმწიფოს შესაძებლობა დარჩეს კონკურენტუნარიანი მსოფლიო არენაზე. როგორც ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მონაწილე ადამიანური კაპიტალის ფორმირებისა და განვითარების პროცესში, სახელმწიფო უშუალო გავლენას ახდენს ამ პროცესზე სახელმწიფო სოციალური და ეკონომიკური პოლიტიკის შემუშავებისა და განხორციელების გზით.

ყოველივე ეს დასტურდება ისეთი ქვეყნების გამოცდილებით, როგორიცაა ჰონკონგი, სინგაპური, სამხრეთ კორეა, სადაც ინვესტიციები განათლებაში, კონკურენტუნარიანი ადამიანური კაპიტალის შექმნისას ყველაზე ეფექტური სტრატეგიაა სახელმწიფოს ეკონომიკური განვითარებისათვის. მსოფლიო ბანკის ცოდნის ეკონომიკის ინდექსის (მონაცემები 2017) და ინოვაციების გლობალური ინდექსის (მონაცემები 2018) თანახმად, ცოდნის ეკონომიკის განვითარების კუთხით ლიდერობენ ისეთი ქვეყნები როგორებიცაა: შვედეთი, ფინეთი, დანია, ნორვეგია, ახალი ზელანდია, შვეიცარია, დიდი ბრიტანეთი, ჰოლანდია, შეერთებული შტატები.⁸ საქართველოს ეკონომიკის მოდერნიზაცია შეუძლებელია ადამიანისეულ კაპიტალში ინვესტირების გარეშე. თანამედროვე ეტაპზე ჩვენი ქვეყანა ადამიანური კაპიტალის განვითარების მაჩვენებლებით ბევრად ჩამორჩება მსოფლიო ლიდერებს⁹. ქვეყნის არსებული მდგომარეობა ძირითადად განპირობებულია განათლების სისტემების განუვითარებლობით და იმ ფაქტით, რომ ადამიანური პოტენციალი ძირითადად გამოიყენება არამიზნობრივად. საქართველო არის ქვეყანა არასაკმარისი განათლების დონით რეალური ეკონომიკის სტრუქტურისადმი. ეს განპირობებულია უმაღლეს განათლებაში არსე-

5 Нордстрем К., Риддестрале Й. Бизнес в стиле фанк. Капитал пляшет под дудку таланта. Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге; Санкт-Петербург; 2005 გვ.34

6 Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 672

7 Добрынин А. И., Дятлов С. А., Цыренова Е. Д. Человеческий капитал в транзитивной экономике. – М.: Наука, 1999. с.312; Каражакова Д. А. Человеческий капитал и его роль в формировании инновационной экономики: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – СПб., 2007. с.18

8 Education at a Glance 2018 OECD INDICATORS http://www.cnedu.pt/content/noticias/internacional/Education_at_a_glance_2018.pdf

9 International Human Development Indicators : <http://hdrstats.undp.org/en/tables>

ბული პრობლემებით, რომელთა ორგანიზაციული მექანიზმები მნიშვნელოვნად განსხვავდება და ჩამორჩება განათლების დასავლურ მოდელებს. დღეისთვის ნათელი ხდება, რომ მომავალი იმ ქვეყნებსა და ერებს აქვთ, რომლებიც სხვებს აჯობებენ ახალი ცოდნის ათვისებაში, სამეცნიერო მიღწევებსა და მათ პრაქტიკულ გამოყენებაში. განათლების დონე და ხარისხი განაპირობებს როგორც ზოგადად საზოგადოების კეთილდღეობას, ასევე სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესისა და სოციალურ-კულტურული სფეროს განვითარების შესაძლებლობას. საგანმანათლებლო ფუნქციის რეალიზაციაში უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებს ისეთი რთული სოციალური ინსტიტუტი, როგორიცაა განათლების სისტემა. საქართველოში საბაზრო ურთიერთობების განვითარებამ გამოიწვია სერიოზული ცვლილებები უმაღლესი განათლების სფეროში. ჩამოყალიბდა საგანმანათლებლო მომსახურების ბაზარი, რომელიც სთავაზობს სხვადასხვა ორგანიზაციულ-სამართლებრივი ფორმისა და მიმართულების უმაღლესი სასწავლებლის ფართო არჩევანს. თითოეული მათგანი მომხმარებელს სთავაზობს არა მარტო სპეციალობების ფართო არჩევანს, არამედ სწავლების სხვადასხვა მეთოდებს. მნიშვნელოვნად განსხვავდება მათ მიერ შემოთავაზებული მომსახურების საფასურიც. საქართველოში მიმდინარე განათლების სისტემის ძირეულმა რეფორმამ, ევროპულ სტანდარტებთან მიახლოების მცდელობამ და საგანმანათლებლო მომსახურების ბაზრის ჩამოყალიბებამ უმაღლესი სასწავლებლების წინაშე დააყენა უამრავი თეორიული და ორგანიზაციულ-მეთოდოლოგიური პრობლემა, რომლებიც მკაცრ კონკურენტულ პირობებთან ადაპტაციის აუცილებლობასთანაა დაკავშირებული. ნათელია, რომ აღნიშნულ პირობებში აუცილებელია შემუშავებული იქნას საგანმანათლებლო დაწესებულებების ფუნქციონირების ორგანიზაციულ-ეკონომიკური სრულყოფის ახალი მიდგომები და მიმართულებები. ამისათვის კი ერთერთი უმნიშვნელოვანესი ინსტრუმენტი მარკეტინგული საქმიანობაა. განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს საგანმანათლებლო სფეროს საბაზრო ტრანსფორმაციისა და, პირველ რიგში, მისი განვითარების თანამედროვე მარკეტინგული სტრატეგიების შემუშავებისა და პრაქტიკულად დანერგვის პრობლემები. XXI საუკუნე გარდამტეხი გახდა განათლების სისტემის განვითარებაში. შეიცვალა განათლების მიზნები, მნიშვნელოვნად გაიზარდა უმაღლესი განათლებისა და სამეცნიერო ცოდნის მქონე ადამიანთა რიცხვი. ეკონომიკაში მიმდინარე ტრანსფორმაციის პროცესები მოითხოვენ მომავალი სპეციალისტების მომზადების სისტემაში ინოვაციურ მიდგომას.

განათლება თავისი არსით არის ინოვაციური სფერო, ვინაიდან ეფუძნება სამეცნიერო დაწესებულებებისა და უმაღლესი სასწავლებლების მიერ პროდუქტირებული ახალი ცოდნის მუდმივ გამოყენებას. საგანმანათლებლო სისტემის კადრები ქვეყნის ინტელექტუალური პოტენციალის უმნიშვნელოვანესი ნაწილია, რომლებიც, სამეცნიერო მუშაკებისაგან განსხვავებით, ასრულებენ ისეთ სოციალურ ფუნქციას, როგორიცაა მომავალი თაობის აღზრდა, აგრეთვე უკვე ცნობილი თეორიული მიდგომების, კონცეფციების, დასკვნების ტირაჟირება და გარკვეული პრაქტიკული უნარჩვევების გავრცელება. სასწავლო პროცესის აღნიშნული მხარეებიც ატარებენ გარკვეულწილად ინოვაციურ ხასიათს. უკანასკნელ წლებში აღინიშნება ახალგაზრდების სწრაფვა, შეიძინონ უფრო მაღალი კვალიფიკაცია, რასაც, სავარაუდოდ, განპირობებს შემდეგი:

- უმაღლესი განათლების პრიორიტეტი საშუალოსთან შედარებით;
- უმაღლესი განათლების მისაწვდომობა, რაც დაკავშირებულია მოსახლეობის შემოსავლების დონის ზრდასა და სწავლების ფასიანი ფორმის არსებობასთან;
- კარგი სამსახურისა და სამუშაო ადგილის ალტერნატიული არჩევანის შექმნის სურვილი;
- ჩამოყალიბებული აზრი, რომ განათლების მაღალ დონეს მივყავართ მაღალ შემოსავლებთან და, კერძოდ, შრომის მაღალ ანაზღაურებასთან.

რა თქმა უნდა, ადამიანი, რომელიც ფლობს ცოდნის გარკვეულ მარაგს, უფრო კონკურენტუნარიანი და კრეატიულია. სახელმწიფოსთვისაც ყოველივე ამას მოაქვს დადებითი შედეგები, რადგან განათლების დონის ზრდას მივყავართ ქვეყნის ადამიანური პოტენციალის ამაღლებასთან. სანარმოებსა და ფირმებში საჭიროა მცოდნე, განათლებული კადრები, ვინაიდან ახალი ტექნოლოგიები მოითხოვენ მაღალ შესაძლებლობებს. თუ ადრეულ ეპოქებში საკმარისი იყო რაიმე ხელობის შესწავლა, რათა ადამიანს თერძობით ან მენალეობით მთელი სიცოცხლის მანძილზე უზრუნველყო საკუთარი და ოჯახის მოთხოვნილებები, დღეისათვის სწრაფად ცვალებადი ტექნოლოგიური პროცესები მოითხოვენ, რომ ადამიანის, როგორც წარმოების მთავარი ფაქტორის, კვალიფიკაციის ამაღლება მინიმუმ 5 წელიწადში ერთხელ მოხდეს.¹⁰

ეკონომისტთა დიდი ნაწილი მიიჩნევს, რომ სწორედ ადამიანური რესურსები და არა კაპიტალი და ბუნებრივი სიმდიდრე განსაზღვრავენ მთლიანობაში ეკონომიკური და სოციალური განვითარების ხა-

10 ლ. ხურცია, საინვესტიციო საქმიანობის საფინანსო-საკრედიტო რეგულირება საქართველოში. დისერტაცია. თბ. 2006. გვ. 96.

სიათს და ეტაპებს. ადამიანური რესურსები სახელმწიფოს ძირითადი სიმდიდრეა. კაპიტალი და ბუნებრივი რესურსები წარმოების პასიური ფაქტორებია, ხოლო ადამიანი მისი აქტიური ნაწილია, რომელიც ახდენს კაპიტალის დაგროვებას, იყენებს ბუნებრივ რესურსებს, ქმნის სოციალურ, პოლიტიკურ, ეკონომიკურ ორგანიზაციებს და განვითარების წინაპირობას. ქვეყანა, რომელსაც არ ძალუძს ადამიანების ცოდნისა და უნარის ეფექტური გამოყენება ეკონომიკაში, დასაღუპადაა განწირული. მსოფლიო ბანკის უახლესი დასკვნები მეტყველებენ იმაზე, რომ ამ ქვეყნების 64%-ის ეკონომიკური ზრდა განპირობებულია ადამიანური კაპიტალის განვითარებით.¹¹ ბოლო წლებში მიმდინარე ეკონომიკური ტენდენციები ნათლად მიანიშნებენ შედარებით ახალი მოვლენის შესახებ, რომელსაც შეიძლება ცოდნის ეკონომიკა ვუწოდოთ.¹² ფაქტია, რომ თანამედროვე ეკონომიკური პროგრესის მთავარ მამოძრავებელ ძალად იქცა ადამიანი, რომელიც წარმოადგენს კაპიტალში გამოხატული ცოდნის დაგროვების სუბიექტს. ადამიანი თვითონ იქცა თავისი წარმატების საფუძვლად და ეს წარმატება აღარაა დამოკიდებული მემკვიდრეობაზე, გენეალოგიასა თუ სხვა პირობებზე. განმსაზღვრელი ფაქტორი ამ წარმატებისა არის კონკურენტუნარიანი ცოდნა, რომელსაც ადამიანი აგროვებს მთელი სიცოცხლის მანძილზე. ცოდნის ეკონომიკა მზარდ ზეგავლენას ახდენს სახელმწიფოს ეკონომიკურ წარმატებაზე. თუ დავესესხებით ნეოკლასიკურ თეორიას, ეკონომიკური ზრდა წარმოადგენს კაპიტალის დაგროვებისა და სამუშაო ძალის ზრდის შედეგს წარმოების ხარჯების შემამცირებელი ტექნოლოგიური პროცესების დანერგვასთან ერთად. ცოდნის ეკონომიკის გათვალისწინებით კი ეკონომიკური ზრდა დამოკიდებული გახდა ადამიანისეულ ფაქტორზე, რომელიც საწარმოო პროცესებში მონაწილეობს მუდმივად განახლებადი ცოდნის კაპიტალის სახით. რაც მეტია და ახალი დაგროვილი ცოდნა და რაც უფრო შეესაბამება იგი ბაზარზე არსებულ მოთხოვნებს, მით უფრო მაღალია კაპიტალში შეფასებული ადამიანისეული ცოდნის მაჩვენებელი¹³.

ყოველი სახელმწიფოს ინტერესში უნდა შედიოდეს ინვესტიციების განხორციელება „ადამიანისეულ კაპიტალში“. უილიამ შვეკე, ავტორი წიგნისა „ჭკვიანი ფული“, თვლის, რომ მსოფლიოს ქვეყნები,

11 <http://www.worldbank.org/reference/>

12 ლ. ჩიქავა, ინოვაციური ეკონომიკა. თბ., „სიახლე“. 2006. გვ. 103

13 ხურცია ლ., ცერცვაძე ვ. ინვესტიცია ინტელექტში – გლობალური გამოწვევა განვითარებადი ქვეყნებისათვის. // ჟურ. „ბიზნესი და მენეჯმენტი“

<http://www.aaf.ge/index.php?menu=2&jurn=0&rubr=0&mas=615>

პირველ რიგში, უნდა ახდენდნენ სახსრების ინვესტირებას „ადამიანურ კაპიტალში“. მისი აზრით, ინვესტიციებს ჯანდაცვაში, განათლებაში და პროფესიულ სწავლებაში შეუძლია დადებითად იმოქმედოს არა მხოლოდ შრომის მწარმოებლურობაზე, არამედ მნიშვნელოვნად შეამციროს ისეთი სოციალური პრობლემების სიმძაფრე, როგორცაა ალკოჰოლიზმი, ნარკომანია, დამნაშავეობა, სიღარიბე და სხვა, რომლებიც მძიმე ტვირთად აწევს ეროვნულ ეკონომიკებს¹⁴.

რუსი მეცნიერების აზრით, ადამიანურ კაპიტალში განხორციელებული ინვესტიციები პირობითად შეიძლება ორ, პირდაპირ და ირიბ, ინვესტიციებად დავყოთ. პირდაპირს მიეკუთვნება დანახარჯები ადამიანის განათლებაში და პროფესიულ გადამზადებაზე, ხოლო ირიბს - ხარჯები სამედიცინო მომსახურებაში და სხვა სახის სოციალურ უზრუნველყოფაზე. პირდაპირი დაბანდება ადამიანურ კაპიტალში ზრდის ამ კაპიტალის მოცულობას, ხოლო ირიბი - ახანგრძლივებს ამ კაპიტალის ექსპლუატაციის ვადას, აუმჯობესებს მის ქმედუნარიანობას, ამცირებს ავადობას და სიკვდილიანობას¹⁵. არსებობს დამაჯერებელი არგუმენტები იმისა, რომ განათლების სფეროში ინვესტიციები მომგებიანია ქვეყნის ეკონომიკური და სოციალური განვითარებისათვის. გამოწვევა, რომელსაც აყენებს თანამედროვე გლობალური ეკონომიკური ტენდენციები, უკვე მიღებულია განვითარებადი ქვეყნების მიერ. ეს არის გამოწვევა საქართველოსთვისაც, რომლის შესახებ დაახლოებით ერთი საუკუნის წინ გვამცნო ილია ჭავჭავაძემ. ქვეყანამ, რომელიც საბჭოთა კავშირის დროს ცნობილი იყო თავისი ინტელექტუალური პოტენციალით, ამ გამოწვევას პასუხი რაც შეიძლება მაღე უნდა გასცეს. საქართველო ბუნებრივი რესურსებით მდიდარ ქვეყანას არ წარმოადგენს. ამიტომ როდესაც ჩვენი ქვეყნის მომავალ პერსპექტივებზე ვსაუბრობთ, ძირითადად, მოხერხებული გეოპოლიტიკური მდებარეობისა და ჩვენი ერის ინტელექტუალური პოტენციალის იმედი უნდა გვქონდეს. ცხადია, ერთსაც და მეორესაც გამოყენება უნდა. იმისათვის, რომ ჩვენი ერთ ერთი მთავარი იმედი - ინტელექტუალური პოტენციალი სრულფასოვნად იქნეს რეალიზებული, დიდი ძალისხმევის გამოჩენაა საჭირო, პირველ რიგში, აუცილებელია საშუალო და უმაღლესი განათლების ხარისხიანი, ეფექტური სისტემის შექმნა.

14 Schewe W. Smart Money: Education and Economic Development. July 7, 2004 <https://secure.epi.org/files/page/-/old/newsroom/releases/2004/07/040708-schewe-pr1.pdf>

15 Л.Бреслав, Б.Лисовик, И.Ломова. Кадровый потенциал и пути его повышения. Человек и труд. 2003. № 4. გვ. 52.

განათლება და სწავლება მთელი ცხოვრების მანძილზე ხელს უწყობს ხანგრძლივ ეკონომიკურ ზრდას

დანყებიითი და საშუალო განათლების გაფართოება ხელს უწყობს ხანგრძლივ ეკონომიკურ ზრდას. ხარისხიანი განათლება და კვალიფიცირებული კადრები ხელს უწყობენ შრომის ნაყოფიერების ზრდასა და ტექნოლოგიურ ცვლილებებს. აღმოსავლეთაზიური „ეკონომიკური საოცრება“ და ლათინოამერიკული „დაკარგული ათწლეულები“ აიხსნება განათლების სისტემებისა და პოლიტიკის ხარისხის განსხვავებებით. ხარისხიან საშუალო და უმაღლეს განათლებაში დაბანდებული ინვესტიციები წარმოადგენენ ნებისმიერი ქვეყნის აყვავების აუცილებელ პირობას.

იმისათვის, რომ განათლებამ შეინარჩუნოს ეკონომიკური ზრდის ძრავის როლი, მან ადაპტირება უნდა მოახდინოს სწრაფად ცვლადი შრომის ბაზრისადმი. ახალი ტექნოლოგიების დანერგვამ მიგვიყვანა არა მარტო მაღალკვალიფიცირებულ სპეციალისტებზე მოთხოვნის ზრდამდე, არამედ საშუალო დონის კვალიფიკაციის მქონე მუშაკების, კერძოდ, მდივნებისა და გაყიდვების მენეჯერების, აგრეთვე, სხვადასხვა სახის მონუბილობების ოპერატორების მოთხოვნის შემცირებამდე, რომელთა ფუნქციები ადვილად შეიძლება შეიცვალოს მანქანებით. მომავალში ეს შეიძლება შეეხოს მილიონობით მუშაკს. უკვე 2015 წელს სამუშაო ადგილების ორ-მესამედზე მეტი შეადგინა ისეთმა თანამდებობებმა, რომლებიც საჭიროებენ საშუალო დონის კვალიფიკაციას. 2020 წლისთვის უმაღლესი განათლებისა და საჭირო კვალიფიკაციის მქონე სპეციალისტების დეფიციტი მთელ მსოფლიოში შეადგენს 40 მლნ. ადამიანს¹⁶.

ფაქტები მეტყველებენ იმის შესახებ, რომ განათლების სისტემების უმრავლესობას არ შესწევს უნარი დააკმაყოფილოს საბაზრო მოთხოვნა. 2020 წლისთვის უმაღლესი განათლებისა და საჭირო კვალიფიკაციის მქონე სპეციალისტების დეფიციტი მთელ მსოფლიოში შეადგენს 40 მლნ. ადამიანს, ხოლო უფრო დაბალი დონის განათლების მქონე მუშაკების უკმარისობა შეადგენს დაახლოებით 95 მლნ. ადამიანს. მოსალოდნელია, რომ ზოგადი სრული განათლების ჩარჩოებში განვითარებადი კომპეტენციები და ჩვევები, ისეთები, როგორებიცაა კრიტიკული აზროვნება, ამოცანების გადაჭრის უნარი, გუნდში მუშაობის ჩვევები და პროექტების განხორციელების გამოცდილება, წიგნიერების, კომუნიკაციისა და ინფორმაციის წარდგენის მტკიცე ჩვევებ-

თან ერთად, მომავალშიც იქნება მოთხოვნილი შრომის ბაზარზე. ამასთან დაკავშირებით, მომავალში სამუშაოს მისაღებად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ექნება რიგი გადასაცემი ბაზური პროფესიული ჩვევების შექმნას. განათლების დღევანდელი სისტემის მოძებნა მდგომარეობს იმაში, რომ მოსწავლეებში ვიპოვოთ ამ ჩვევების განვითარების ყველაზე ეფექტური ხერხები.

განათლება ხელს უწყობს სოციალურ ინტეგრაციას

განათლება თამაშობს საკვანძო როლს ეკონომიკური ზრდის მტკიცე ხასიათის უზრუნველყოფასა და პირობების შექმნაში, რომელთა დროს საზოგადოების არცერთი წევრი არ იქნება დავინყებული. განათლება წარმოადგენს ეკონომიკური ზრდის ძრავას, ხელს უწყობს მოსახლეობის უღარიბესი ფენების შემოსავლების ზრდას, შექმნილი სიმდიდრის სამართლიანი განაწილების პირობისას, უთანასწორობის შემცირებას. 2020 წლისთვის დასახული მიზნების მიღწევა და უმაღლესი განათლების მოცვის ზრდა სწავლების ადრე შეწყვეტის მაჩვენებლის შემცირების საშუალებას მისცემს ევროკავშირში (ეკ) ახლახანს შესული ათ წევრ-სახელმწიფოს 3,7 მლნ. ადამიანით შეამცირონ იმ პირთა რიცხვი, ვინც რისკავს აღმოჩნდეს სიღარიბის ზღვარს იქით.

ხაზგასასმელია, რომ სოციალური უთანაბრობის შემცირებამდე პროფესიული მომზადებისა და ჩვევების განვითარების პროგრამების გაფართოებას ყოველთვის თანაბრად არ მივყავართ. ქვეყნების შიგნით შემოსავლებში განსხვავების ზრდის ტენდენციის დასაძლევად განათლებასთან სამართლიანი წვდომის უზრუნველყოფაზე ზომების მიღებასთან ერთად მათ მთავრობებმა ყურადღება უნდა გაამახვილონ სოციალური პოლიტიკის ჩატარებაზე, რომელიც დაფუძნებულია სიმდიდრის გადანაწილების პრინციპებზე.

განათლება ხელს უწყობს შრომის ბაზარზე მდგომარეობის გაუმჯობესებას

უფრო განათლებულ ადამიანებს შორის, განსაკუთრებით მდიდარ ქვეყნებში, აღინიშნება უმუშევრობის უფრო დაბალი დონე. 2013 წელს *OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development)*-ის ქვეყნებში დასაქმების დონე 25-დან 64 წლამდე ასაკის მოზრდილ მოსახლეობას შორის განათლებით, რომელიც არ აღემატება არასრული საშუალო სკოლის დონეს, შეადგენდა სულ 55% მაშინ, როდესაც დასრულებული საშუალო ან საშუალო სპეციალური განათლების მქონე პირებს შორის დასაქმების დონე შეადგენდა 73%, ხოლო უმაღლე-

16 Education for people and planet: Creating sustainable futures for all. UNESCO 2016 https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245752_rus

სი განათლების მქონე პირთა შორის - 83%.¹⁷ ღარიბ ქვეყნებში ეს კავშირი აღინიშნება არც ისე მკაფიოდ ახალგაზრდებს შორის, რაც მეტყველებს კვალიფიციურებულ კადრებზე შეზღუდული მოთხოვნის შესახებ, აგრეთვე, იმის შესახებ, რომ განათლების სისტემები მოსწავლეებს არ აძლევენ საჭირო ჩვევებს.

განათლების სფეროში დისპროპორციების შემცირება შეიძლება ხელს უწყობდეს მოსახლეობის სოციალურად დაუცველი ჯგუფების მიერ ღირსეული სამუშაოს მიღების შესაძლებლობათა გაფართოებას. განათლება მჭიდროდაა დაკავშირებული შემოსავლის დონესთან: მსოფლიოს 139 ქვეყანაში სწავლების ყოველი დამატებითი წლის რენტაბელობის ნორმა შეადგენს 9,7%¹⁸. რენტაბელობის ყველაზე მაღალი ნორმები აღინიშნება ღარიბ ქვეყნებში, სადაც არსებობს კვალიფიციურებული კადრების დეფიციტი. ამასთანავე, იმისათვის, რომ უზრუნველყოფილ იქნეს მოსწავლეების დაინტერესებულობა უფრო მაღალი განათლების მიღებაში, საჭიროა, რომ განათლებაში დაბანდებული ინვესტიციები განმტკიცებული იყოს შესაბამისი ეკონომიკური პოლიტიკით, რომელიც ხელს უწყობს კვალიფიციურებულ სამუშაო ძალაზე მოთხოვნის ზრდას.

დღეს ადამიანური კაპიტალი აღიარებულია, როგორც ყველაზე ღირებული რესურსი, ბევრად უფრო მნიშვნელოვანი, ვიდრე ბუნებრივი რესურსები ან სხვა. ეს არის ადამიანური კაპიტალი და არა წარმოების მატერიალური საშუალებები, ეს არის სახელმწიფოს კონკურენტუნარიანობისა და ეკონომიკური კეთილდღეობის მთავარი ინდიკატორი.

საქართველოში არსებული განათლების დაბალი დონე ზრდის არაკვალიფიციური კადრების რაოდენობას, რაც მნიშვნელოვნად ამცირებს ქვეყანაში შრომის მწარმოებლურბას. თანამედროვე პერიოდში კონკურენტუნარიანობა სულ უფრო მეტად დამოკიდებულია იმაზე, თუ რამდენადაა წარმოდგენილი ქვეყანაში გამოცდილი და კვალიფიციური კადრები. ამდენად დასაქმებულთა პროფესიული ხარისხი და ცოდნის დონე, რომელსაც უზრუნველყოფს განათლების სისტემა, სულ უფრო არსებითი ფაქტორი ხდება, რომელსაც ძალუძს ქვეყანაში მწარმოებლურობის ზრდა და დასაქმების მაჩვენებლების გაუმჯობესება. განათლება ასრულებს მნიშვნელოვან როლს ადამიანური-კაპიტალის ფორმირების პროცესში, რაც, თავის მხრივ, უზრუნველყოფს კონკურენტუნარიანობასა და მდგრად ეკონომიკურ ზრდას.

17 Education for people and planet: Creating sustainable futures for all. UNESCO 2016 https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245752_rus

18 Education for people and planet: Creating sustainable futures for all. UNESCO 2016 https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245752_rus

საქართველოში ბოლო ათწლეულის განმავლობაში განხორციელებული რეფორმის მიზანი იყო ისეთი განათლების სისტემის შექმნა, რომელიც შეესაბამებოდა საუკეთესო სტანდარტებს, მართვის ახალ მეთოდებს, დაფინანსებასა და ხარისხის კონტროლს.

საერთაშორისო გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ ადამიანური-კაპიტალის წარმატებული მომზადებისთვის ქვეყანაში აუცილებელია დაინტერესებულ მხარეთა თანამშრომლობა კერძო სექტორს, მთავრობასა და შრომისუნარიან მოსახლეობას შორის, რაც უზრუნველყოფს პროდუქტიულობის მაღალ ხარისხს. თითოეული სუბიექტი ურთიერთქმედებისას დაინტერესებულია მიიღოს მაქსიმალური მოგება. ამიტომაც, კიდევ ერთი შესაძლებლობა, დაჩქარდეს ადამიანური-კაპიტალის განვითარება, არის თანამშრომლობის განმტკიცება და გაღრმავება ამ პროცესში დაინტერესებულ მხარეებს შორის იმისათვის, რომ მოხდეს საერთო ღირებულებების და სტრატეგიის ფორმირება, რომელიც მიმართული იქნება გრძელვადიანი კონკურენტუნარიანობის მიღწევისკენ. მთავრობა მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ამ პროცესში, აუცილებელია, სახელმწიფომ ზემოქმედება მოახდინოს მუშახელის მოთხოვნისა და მიწოდების მახასიათებლებზე, რისთვისაც საჭიროა საქართველოს მთავრობა დინამიურად ჩაერთოს ეკონომიკურ პროცესებში. აღნიშნული ღონისძიებები მნიშვნელოვან მოთხოვნას შექმნის მაღალკვალიფიციურ ადამიანურ-კაპიტალზე. სახელმწიფომ თავის თავზე უნდა აიღოს ძირითადი ინვესტიორის ფუნქცია განათლების სექტორში. გარდა ამისა, აუცილებელია კომპანიებს მიეცეს სტიმული, დააბანდონ კაპიტალი განათლებაში და მონაწილეობა მიიღონ ადამიანური-კაპიტალის განვითარების პროცესში. კერძო ბიზნესის როლი ასევე მნიშვნელოვანია კონკურენტუნარიანი ადამიანური-კაპიტალის ფორმირების პროცესში. ქართულმა კომპანიებმა მნიშვნელოვნად უნდა გაზარდონ ხარჯები საკუთარი პერსონალის განათლებისა და პროფესიული მომზადებისთვის, მოკლევადიანი მოგების მიღებიდან, რომელიც იაფი, არაკვალიფიციური მუშახელის გამოყენებით მიიღება ყურადღება უნდა გადაიტანონ, გრძელვადიანი კონკურენტუნარიანობის მიღწევაზე, რომლის მიღებაც შესაძლებელია კარგად მომზადებული, კვალიფიციური, თანამედროვე სტანდარტების შესაბამისი მაღალმწარმოებლური ადამიანური რესურსებით. იმისათვის, რომ უზრუნველყოფილ იქნეს თანამშრომელთა მუდმივი მოტივაცია, შეიძინონ ახალი ცოდნა, გაუმჯობესონ შრომის მწარმოებლურობა და ხელი შეუწყონ მათ აქტიურ მონაწილეობას ამ პროცესში, ყურადღება უნდა მიექცეს აღნიშნული პრობლე-

მის სოციალურ ასპექტს. ბიზნეს ლიტერატურაში ხაზგასმულია, რომ მწარმოებლურობა და ადამიანური-კაპიტალის შემოქმედებითი პოტენციალი დამოკიდებულია, თუ როგორ აღიქვამენ ისინი საკუთარ ინტერესს კომპანიის წარმატების მიღწევაში და როგორ აფასებენ სოციალურ სამართლიანობას არსებულ სიტუაციაში. ხელისუფლებას, კომპანიის ხელმძღვანელობას და დასაქმებულებს შორის თანამშრომლობას ხელს უწყობს ისეთი საერთაშორისო ორგანიზაციები, როგორცაა, მსოფლიო ბანკი, გაეროს განვითარების პროგრამა და სხვა მსგავსი ორგანიზაციები, რომელთაც აქვთ დიდი გამოცდილება მთელი მსოფლიოს მასშტაბით და შეუძლიათ დახმარება გაუწიონ ძირითად დაინტერესებულ მხარეებს საგანმანათლებლო შესაძლებლობების, შრომის მწარმოებლურობისა და კონკურენტუნარიანობის ზრდის პროგრამების მეშვეობით.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ხურცია ლ., საინვესტიციო საქმიანობის საფინანსო-საკრედიტო რეგულირება საქართველოში. დისერტაცია. თბ. 2006
2. ჩიქავა ლ., ინოვაციური ეკონომიკა. თბ., „სიახლე“. 2006
3. ლ., ხურცია ცერცვაძე ვ. ინვესტიცია ინტელექტში – გლობალური გამოწვევა განვითარებადი ქვეყნებისათვის. //ყურ. „ბიზნესი და მენეჯმენტი“ <http://www.aaf.ge/index.php?menu=2&jurn=0&ubr=0&mas=615>
4. Campbell R. McConnell, Stanley L. Brue, Sean M. Flynn. Economics: Principles, Problems, and Policies. McGraw-Hill Education. 19th edition. 2011
5. Schultz, T. Investment in Human Capital, The

American Economic Review, 1961 51 (1), 1-17

6. Becker G. Human Capital, 2nd edn. Columbia University Press, New York, 1964
7. Education at a Glance 2018 OECD INDICATORS http://www.cnedu.pt/content/noticias/internacional/Education_at_a_glance_2018.pdf
8. Education for people and planet: Creating sustainable futures for all. UNESCO 2016 https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245752_rus
9. <http://www.worldbank.org/reference/>
10. International Human Development Indicators : <http://hdrstats.undp.org/en/tables>
11. Schweke W. Smart Money: Education and Economic Development. July 7, 2004 <https://secure.epi.org/files/page/-/old/newsroom/releases/2004/07/040708-schweke-pr1.pdf>
12. Маршалл А. Принципы политической экономии. – М.: Прогресс, 1983
13. Нордстрем К., Риддестрале Й. Бизнес в стиле фанк. Капитал пляшет под дудку таланта. Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге; Санкт-Петербург; 2005
14. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. – М.: ГУ ВШЭ, 2003
15. Бреслав Л., Лисовик Б., Ломова И., Кадровый потенциал и пути его повышения. Человек и труд. 2003. № 4
16. Добрынин А. И., Дятлов С. А., Цыренова Е. Д. Человеческий капитал в транзитивной экономике. – М.: Наука, 1999.
17. Каражакова Д. А. Человеческий капитал и его роль в формировании инновационной экономики: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – СПб., 2007